
*Н.Є. Пелагеша,
аспірантка Національного інституту стратегічних досліджень,
м. Київ*

ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ЗМІСТ, ФУНКЦІЇ, МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ

Приєднавшись до Європейського Союзу, навіть якщо це відбудеться в далекому майбутньому, Україна перетвориться на інтегральну складову нового геополітичного суб'єкта не тільки територіально, політично та економічно. Українське суспільство повинно буде стати органічною частиною європейського соціокультурного середовища, влитися в культурні та духовні процеси та явища, які уже сьогодні розвиваються на теренах об'єднаної Європи. Спроби знайти відповіді на питання про те, що вони собою являють та якою є динаміка їх становлення, на жаль, займають у вітчизняному науковому просторі набагато менше місця, ніж дослідження політичних чи економічних аспектів євроінтеграції. Якщо і надалі залишати поза увагою ці питання, не долучатися до формування та не впливати на соціокультурну сферу ЄС, то в майбутньому може виявитися, що стати частиною уже сформованої європейської культурної спільноти Україні буде досить складно. Саме тому, вивчення наслідків та впливу міждержавних відносин всередині Союзу на внутрішньодержавне соціокультурне середовище країн-членів ЄС, є надзвичайно важливим як для українського суспільства, так і для української науки.

Звернення до останніх теоретичних розвідок європейських дослідників свідчить про їх зростаючий інтерес до аналізу впливу євроінтеграції на соціокультурну сферу країн-членів Європейського союзу. На їхню думку, цей вплив виявляється у поступовому формуванні у громадян ЄС відчуття приналежності до європейської спільноти, яка є не тільки кількісно більшою, а й якісно відрізняється від національної. Йдеться про появу у громадян країн-членів ЄС європейської ідентичності. Серед європейських та американських вчених, що приділили пильну увагу цій проблемі слід згадати Д.Е. Фоссума, Г.Е. Русконі, Ф.Пфетча, К.Коувеліотіс, Е.Фатчс, Р.Наут, Маурітіс ван дер Він А., К.Барнетта, А.Фейвела, Г.Васіка, Р.Луна-Арокас, В.Джеромі, Г.Вайлант, К.Ворд, К.Янга, Д.Лайт, Д.П. Ольсен, М.Біфулко, І.Баше, М.Пінку, П.Помбені, Е.Еріксена, Р.Б. Холла, А.Х. Уелша, А.Горніцка, Х.Уолкенхорста, К.Мейер-Песті, Е.Кірхлеар, В.Даклауда, Ван Хама Р., А.Куаха, А.Тріандафайлідюу, Д.А. Холла, Т.Вергера, О.Анастасакіса, Д.Вешеву. У працях цих науковців присутня надзвичайно велика кількість думок та аргументів як на користь її існування (єврооптимісти), так і проти (європесимісти), що можна пояснити намаганням з'ясувати, чи перейшли процеси євроінтеграції ту межу, коли з далеких для пересічної людини міждержавних відносин вони перетворюються на частину її життя, впливаючи на свідомість, світогляд та життєву позицію.

Щодо українського та російського наукових просторів, то тут панівним є переконання, що поки що цей тип ідентичності є фантомом – можливо, дуже бажаним для ЄС, але нездійсненним проектом. Дослідженню тенденцій розвитку процесів самоідентифікації в Європі приділяли увагу А.Шевцов, Г.Мернік, А.Астаф'єв, А.Неприцький, М.Кузьменко, В.Пасхавер, Ю.Таран, С.Сурьян, О.Полтораков, Т.Стародуб, Н.Наринський, І.Малинський, М.Котенева та ін. Але, на жаль, в жодній з робіт згаданих авторів, крім констатації або заперечення факту існування європейської ідентичності, не розглянуті її суть, характеристики та механізми формування.

На нашу думку, існує два аспекти розгляду проблеми європейської ідентичності. Перший з них впливає з уявлень про ідентичність, що склалися в межах соціального

конструктивізму (зазначимо, що саме цей підхід є методологічною основою нашого аналізу). З позиції даного підходу, для появи будь-якого типу колективної або особистої ідентичності повинен з'явитися образ “іншого”, на фоні якого і відбувається процес самоідентифікації. На наше переконання, з огляду на існування чітко визначених кордонів ЄС, “інший” автоматично виникає поза ними. Тому об'єктивною основою європейської ідентичності є дихотомія “ми – вони”, яка виражається в протиставленні “ми – громадяни Європейського союзу, а вони (ті, хто поза кордоном) – ні”. На підтримку цього аргументу можна навести думку Б.Гізена, який вважає, що процес створення будь-якої колективної ідентичності відбувається так: “Створення кордонів є першою стадією, тому що вони позначають різницю між внутрішнім та зовнішнім, чужим та своїм, рідним та нерідним, друзями та недругами, культурою та природою, просвітництвом та варварством” [1, 14]. Колективна ідентичність “європеець”, заснована на усвідомленні особливості географічного положення та відокремленості території Європи певними (нехай навіть уявними) кордонами, є укоріненою в історії субконтиненту. С.П. Карпов пише з цього приводу: “Поряд з формуванням націй одним з феноменів раннього нового часу було усвідомлення європейцями своєї культурно-політичної спільності. Поняття Європа стало актуальним на фоні відкриття нових континентів та знайомства з іншими цивілізаціями, релігіями та культурами. За всіх етнічних та конфесіональних відмінностей європейські народи об'єднувала спільність історичного походження, території, християнської віри, культурних та політичних традицій” [2, 20]. Отже, існування європейської ідентичності впливає з факту існування кордонів ЄС, оскільки за ними існує образ “іншого”, що є необхідною передумовою виникнення будь-якого типу ідентичності. Оскільки поява європейської ідентичності сягає часів Великих географічних відкриттів, то вона є історично укоріненою в свідомості народів Європи.

Інший аспект. Концепт “європейська ідентичність” стане більш зрозумілим, якщо спробувати його охарактеризувати. Європейську ідентичність досліджують з двох позицій. Перша з них полягає в розгляді її як такого типу колективної ідентичності, яка має (матиме) всі ознаки національної ідентичності та замінить собою національні ідентичності країн-членів ЄС. Така ідентичність є (буде) властивою громадянину Європейського Союзу, оскільки ЄС все більше і більше набуває рис держави. Більшість європейських дослідників, до яких приєднуємось і ми, вважають, що про європейську ідентичність такого типу на сучасному етапі говорити немає рації. По-перше, для зникнення національних ідентичностей кожної з країн-членів повинні знову ж таки зникнути основні породжувачі національної ідентичності – кордони національних держав (щоб не було образу “іншого”, який існує за кордоном), а така перспектива видається малоімовірною. Можемо констатувати, що в ЄС зникли тільки економічні кордони, а про зникнення державних (національних та адміністративних), говорити зарано. По-друге, потрібна повна уніфікація соціокультурного простору ЄС – виникнення спільної історії, міфів, героїв, традицій тощо (як це відбувалося за часів становлення національних ідентичностей європейських націй в межах їх територій), що на даному етапі є неможливим навіть теоретично. Отже, поява єдиної європейської ідентичності, за взірцем національної, тобто такої, яка замінить існуючі в ЄС національні ідентичності, є неможливою. Такий тип європейської ідентичності, якщо і є теоретично ймовірним, то тільки в дуже віддаленому майбутньому.

Але ж європейська ідентичність існує як явище, породжене фактом існуванням ЄС та його кордонами. Отже, логічно з'ясувати, що вона являє собою на сучасній стадії розвитку європейської спільноти та які наслідки має для України.

На наше переконання, ми є свідками народження нового типу колективної ідентичності, функції якої відрізняються від функцій ідентичності національної. Саме в цьому полягає друга позиція, з якої можна характеризувати європейську ідентичність. Вона постає як ще одна колективна ідентичність, що існує поряд з іншими колективними ідентичностями громадян країн-членів ЄС.

Спираючись на методологічний доробок конструктивістів і інституціоналістів, ми стверджуємо, що європейська ідентичність є конструйованим феноменом [3]. З цього випливає, що 1) існують цілі, для досягнення яких європейська ідентичність створюється; 2) європейська ідентичність постає як результат реалізації європейською елітою політики ідентичності; 3) головними, чітко визначеними та ґрунтовно розробленими механізмами впровадження політики ідентичності на сучасному етапі є розвиток громадянства, створення наднаціонального символічного простору ЄС, формування загальноєвропейського інформаційно-комунікативного простору та гомогенізація систем освіти країн-членів ЄС завдяки виводу їх з-під контролю національних держав. Розглянемо ці твердження більш ґрунтовно.

1) Цілі створення європейської ідентичності.

Звернемося до історії. З точки зору теорії міжнародних відносин, Європейський Союз – унікальне поєднання політичної волі та геополітичних обставин, які кінець кінцем набули завершеної форми. Європейський проект, розпочатий інтегративними стимулами плану Маршала, багато в чому є продуктом холодної війни. Але він був також і проектом, заснованим на силі ідей та просуванні концепції Європейської єдності та федералізму. Учасники Гаагського конгресу, які започаткували європейський рух в травні 1948, дійшли висновку, що саме національна держава була основним джерелом ненависті та війни між європейськими народами і що саме це потрібно перебороти. Цей антинаціоналістський догмат, який з самого початку базувався на геополітичній необхідності втримати Німеччину в жорстких інституційних рамках, став константою в дебатах про майбутнє Європи. Як зазначає П. ван Хам, “основа для подолання гегемонічної культури держави базується на розумінні того, що Європейська інтеграція має на увазі радше мир, ніж економічні програми, що гарантують процвітання. Це був механічний процес, який започаткувала та свідомо розбудовувала західноєвропейська політична та економічна еліта” [4]. Отже, однією з цілей побудови об’єднаної Європи є подолання різних видів націоналізму та запобігання конфліктам на національному та етнічному ґрунті, бо “головною небезпекою для Європи є її націоналістичне минуле” [5]. Яке це має відношення до ідентичності? Безпосереднє. Оскільки основа будь-якого націоналізму – національна ідентичність – є ексклюзивною за своєю суттю (будь-яка колективна ідентичність є ексклюзивною, бо ця ексклюзивність зумовлюється самим фактом їх створення), метою створення європейської ідентичності є перетворення національної ідентичності на більш інклюзивну. Д.Фоссум зазначав: “Перспектива появи європейської ідентичності на кшталт ідентичностей, які мають національні держави, є дуже туманною. Натомість, очевидна тенденція трансформації національних ідентичностей, або поява постнаціональної ідентичності. Національні ідентичності стають більш інклюзивними, і є всі підстави зробити висновок про появу інклюзивної концепції європейської ідентичності. За своєю суттю вона є швидше постнаціональною ідентичністю, ніж ідентичністю національного типу” [6]. М.Загар так характеризує нову європейську ідентичність:

- інклюзивна ідентичність;
- багатшарова та множинна ідентичність, яка зможе інкорпорувати багато існуючих різних субнаціональних (регіональних), національних та наднаціональних ідентичностей;
- міжкультурна, багатокультурна ідентичність, яка буде визнавати, поважати та сприяти розвитку існуючого різноманіття, але також здатна буде виробляти нові ідентичності (деякі дослідники доводять, що під впливом глобалізації національна держава втрачає здатність виробляти нові ідентичності. З цієї проблеми [див. 7]);
- ідентичність, побудована на основі демократії та на демократичному баченні спільної Європи;
- ідентичність, побудована на наднаціональному, демократичному патріотизмі [5].

Отже, можна констатувати, що, насамперед, метою створення європейської ідентичності є формування потреби та вміння жити разом, зберігаючи власну етнічну, культурну, релігійну різноманітність, поважаючи та розуміючи одне одного.

Інша ціль створення європейської ідентичності випливає з динаміки розвитку ЄС, який поступово переходить “від етапу “співробітництва між націями... до створення нового міжнародно-політичного суб’єкта” [6]. Фактично, ми є свідками перетворення Європейського союзу з міждержавної організації на наднаціональний інститут, здатний відігравати самостійну роль на геополітичній арені світу. Творці європейської політики з самого початку розуміли, що ЄС як наднаціональний інститут, за висловом В.Хесле, “є онтологічно залежним від індивідів, що його підтримують”, і тому “вимушений постійно боротися за їх лояльність... бо взяття ними назад своєї лояльності означало б смерть інституту” [8, 121]. Б.Кронін пише з цього приводу: “Оскільки європейська інтеграція все більше і більше безпосередньо торкається меж традиційного державного суверенітету, все більше і більше зростає необхідність посилення ідентифікації з Європою” [9]. Саме з цієї причина на офіційному рівні намагаються прискорити процеси, які б сформували у європейців почуття “ми” та створили певний тип “європейської ідентичності”. “Якщо взяти до уваги зростаючий вплив законодавчої сфери ЄС практично на кожний аспект національного економічного життя, а також загрозу, яку вона являє для національних інститутів, що контролюють сфери від монетарної до зовнішньої політики, стає зрозумілим, що Європейський Союз не може більше розглядатися як інструмент, а все більшою і більшою мірою стає правлячим інститутом, який потребує легітимності, незалежної від тієї, яку він непрямым способом дістав через національні уряди” [10]. Отже, метою створення європейської ідентичності є і легітимація ЄС як наддержавного інституту, безпосередня підтримка його громадянами.

Крім того, мета, для досягнення якої створюється ЄС і, відповідно, його наднаціональна ідентичність, це – захист Європи від уніфікуючих хвиль глобалізації. П. ван Хам пише: “Повинно бути зрозумілим, що європейські національні держави, очевидно, дійшли висновку, що їх власні національні культури є занадто слабкими, щоб самостійно вистояти перед стрімким тиском глобалізації. Тому європеїзація є як притулком для європейських культур, так і неминучим механізмом, який сприятиме певному ступеню гармонізації в європейській культурній сфері” [4]

2) Становлення політики ідентичності в ЄС

Ще батьки Європейського Союзу розуміли, що для досягнення перелічених вище цілей, Європі “потрібно дещо більше, ніж вугілля та сталь” [4]. Загальновідома фраза Жака Делора, що “європейці не полюблять спільний ринок”. Роберт Шуман в 1964 також говорив, що “справжня спільнота вимагає, принаймні, специфічної духовної близькості. Країни ніколи не об’єднуються доти, поки не відчують, що між ними є щось спільне” [11, 195]. Саме тому з початку 70-х років поняття культурного фундаменту ЄС, “який кінець кінцем повинен стати вирішальною умовою утворення континентальної європейської ідентичності” [12, 122], широко обговорювалось, принаймні серед Брюссельської бюрократії [4]. Формальним стартом реалізації політики ідентичності в Європейському союзі можна вважати “Декларацію щодо європейської ідентичності”, яку міністри закордонних справ країн-членів ЄС прийняли в 1973 р. Слідом за нею з’явилася “Доповідь про Європейський Союз” (1976), в якій було введено поняття “громадянина Європи” [4]. Зміст ремарки Жана Моне “якби ми починали створювати європейську спільноту спочатку, то слід було б почати з культури”, Європейські комісія зрозуміла тільки в 1980-х рр., що вилилось в зростаюче усвідомлення необхідності докласти всіх можливих зусиль для того, щоб “Європа” (зона ЄС) перетворилася на щось подібне на “спільний/комунікативний простір” [4].

Не заглиблюючись в деталі становлення політики ідентичності на теренах ЄС, скажемо тільки, що, на нашу думку, для вирішення завдання створення наднаціональної європейської ідентичності союзна еліта скористалася творчим доробком конструктивістів

і буде “європейську уявну спільноту” за допомогою тих самих механізмів, за допомогою яких створювалися національні ідентичності окремих європейських держав. Нагадаємо, що, з точки зору батьків конструктивізму, соціокультурними механізмами вироблення національної ідентичності були: єдиний культурно-символічний простір нації, уніфікація освітньої системи та уніфікація мовного простору (більш детально про це див. праці Є.Гелнера, П.Андерсона, К.Дойча, Е.Хобсбаума, Бхабха та ін.). З такої позиції, як зазначає П. ван Хам, “для тих, хто живе на європейському просторі, Європа постає як одна з “уявних спільностей. ЄС залежить від існування багатьох колективних актів уявлення (як і забування), що в більшості своїй знаходить вираз як через політику, так і через медіа та культуру. Отже, нове європейське суспільство може існувати (або постає) через використання засобів комунікації для того, щоб виробити таке колективне уявлення (як і колективну амнезію), яке стане реальністю” [4]. Таким чином, перефразовуючи А.Лукіну, можна говорити про те, що наднаціональна європейська ідентичність є дискурсивною формацією, що конструюється в цілеспрямованій культурній політиці [13, 134].

3) *Механізми реалізації політики ідентичності в Європейському Союзі.* З прискіпливого аналізу програмних документів та конкретних дій суб’єктів європейської політики випливає висновок, що конструювання європейської ідентичності здійснюється на чотирьох рівнях, якими є: а) розвиток європейського громадянства, б) створення наднаціонального культурно-символічного простору ЄС, в) формування загальноєвропейського інформаційно-комунікативного простору, г) гомогенізація систем освіти країн-членів ЄС завдяки виведенню їх з-під контролю національних держав.

а) *Розвиток європейського громадянства.* Згідно з частиною 2 статті 17 Договору про створення ЄС, зміст європейського громадянства становлять права, закріплені в договорі: свобода пересування та місця проживання в будь-якій державі-учасниці Союзу; обирати та бути обраним у виборах у Європейський парламент у будь-якій державі-учасниці, незалежно від громадянства; право обирати та бути обраним на муніципальних виборах у країні проживання незалежно від громадянства; користуватися послугами та захистом консульських і дипломатичних установ будь-якої держави-учасниці; подавати петиції до інституцій ЄС, звертатися до Європейського суду; отримати відповідь на будь-якій із офіційних мов за вибором заявника.

Незважаючи на те, що список прав, наданих громадянам Союзу, є більш ніж скромним, існують всі підстави вважати, що запровадження європейського громадянства має на увазі два виміри. Перший – це вертикальні відносини, які виникають між громадянином та Союзом, котрий обмежений групою осіб, які можуть шукати найвищого захисту цього в Союзі та мають щодо нього певні обов’язки. Другий – горизонтальний вимір – пов’язує громадян між собою, розвиваючи спільноту людей, які “поділяють лояльність, громадянську вірність ЄС та “панєвропейські” погляди й орієнтацію. Саме в цьому вимірі політика європейської ідентичності має найбільший вплив, бо формує в людині фундаментальну потребу цілеспрямовано діяти у відповідності з громадянськими обов’язками” [14]. Адже, як стверджує А.Собіш, громадянство має “певний психологічний вимір”, який можна трактувати як “відчуття належності до колективу людей, пов’язаних чимось спільним,.. здорове відчуття ідентичності зі спільнотою, яке може породжувати відчуття відповідальності, емпатії або альтруїзму та здатне спонукати діяти у відповідності з обов’язками громадян” [15, 79].

б) *Створення наднаціонального символічного простору.* За рекомендаціями комітету Адоніно, який у 1984 р. підготував спрямований на вироблення європейської ідентичності Єдиний Європейський Акт, в ЄС було запроваджено європейський прапор, європейський гімн та День Європи. У 2003 р. з’явилося європейське гасло. На думку М.Готтдінера, “основною політичною (психологічною) ідеєю, яка криється за запровадженням європейських символів, є поступова модифікація свідомості народів Європи щодо політичної спільноти, до якої вони належать” [16, 227]. З іншого боку, впровадження європейської символіки можна розцінювати як намагання прискорити європеїзацію серед

європейських громадян, виробити ідеологічні звички, які в минулому дали змогу легітимізувати владу й силу націй на Заході. Адже, з погляду конструктивістів, “усі нації, що досягають успіху, володіють набором стрижневих символічних елементів, які є своєрідними критеріями для їхніх громадян. Ці символи заохочують лояльність громадян, конкретизують у них відчуття власної гідності та самоповаги, а також створюють моральну основу для суспільної участі в національній обороні, політиці, функціонуванні соціальних та економічних інститутів” [36, 156]. “Для того, щоб створити такі ж самі європейські настрої, для Європи мали бути створені прапор, символи, пам'ять, героїка. Про Європу повинні всі і скрізь чути, бачити, говорити, нею мають захоплюватися. Ідея Європи повинна стати необхідною або навіть такою, без якої неможливо обійтися” [4].

Сьогодні ми можемо констатувати, що європейський прапор перетворився на могутній символ Європи. Його можна побачити на всіх публічних будівлях, під час свят та офіційних подій, він наявний на номерних знаках власників машин громадян Союзу і в багатьох інших випадках став органічною частиною європейського ландшафту. Іншими словами, синє полотнище з дванадцятьма зірками постійно перебуває в полі зору мешканця країни – члена Союзу і вже стало таким звичним, що ЄС без нього годі й уявити.

Гаслом Євросоюзу з червня 2003 є фраза, один із варіантів перекладу якої – “Єдині в різноманітті”. Що ж до Дня Європи, то він щорічно відзначається 9 травня. Цю дату обрано в пам'ять про промову міністра закордонних справ Франції Роберта Шумана, яка пролунала в цей день в 1950 р. і поклала початок процесу створення ЄС.

Ще одним наочним втіленням символічного поля європейської інтеграції є стандартний бордовий паспорт громадянина ЄС (англійською він також називається “identity papers” – документ, що засвідчує особу і в якому особливий наголос падає на слово “identity” (з англ. – ідентичність)). На обкладинці паспорта надруковано золотистий герб певної країни та напис “Європейський Союз”. На першій сторінці мовами, якими складено текст договору ЄС, написано: “Європейський Союз. Назва країни. Паспорт”.

Надзвичайно важливо дослідити вплив наднаціонального символічного простору ЄС на формування європейської ідентичності є єдина валюта. На думку фахівців, “її запровадження має постійно зростаюче символічне навантаження та неабияку важливість для повсякденного життя, яка виходить далеко за економічні аспекти” [17, 443]. Щоб розібратися в тому, яке значення має євро для просування інтеграції та появи європейської ідентичності, порівняємо її роль у цьому процесі з тією роллю, яку відіграли національні валюти в становленні та утвердженні держав-націй та відповідних їм національних ідентичностей. Як стверджує економічна психологія, національні валюти виконують не тільки функцію підтримання економічної стабільності та незалежності держави [18, 230], а й, відповідно до концепції виробництва ідентичності Бреквелла, символізують: а) національну самоповагу, б) національну цілісність, спадкоємність, в) відмінність, г) ефективність [19, 295]. Вони плануються як довготермінові проекти та підтримують бажання національної єдності й неперервності. Щодо обґрунтування цієї думки часто можна почути аргумент, що “саме банкноти та копійки віддзеркалюють національні цінності й національну історію, які є центральними для людської свідомості: щоразу, коли іспанець розраховується пезетами, в його свідомості реєструються образи певних постатей іспанської культури. Це – іспанські поети, письменники музиканти, чудові іспанські ландшафти та визначні культурні досягнення. Це, беззаперечно, неусвідомлений маневр, в якому валюта стає частиною “національного буття”, що постійно перезаряджає батареї націоналізму” [4]. Отже, оскільки національні валюти за своєю суттю є розрізняючим фактором, введення євро з самого початку проголошувалось як потенційно сильне джерело об'єднання європейців: “Запровадження спільної валюти – це той матеріальний елемент, який консолідує європейський проект у цілому. З того дня, коли громадяни Європейського Союзу почнуть платити саме євро, а не пезетами, фунтами, ескудо або

драхмами, це нове динамічне суспільство буде більш європейським та більш Союзом, а не просто міждержавним об'єднанням на економічному рівні” [4].

Зауважимо, що бюрократія ЄС дуже добре усвідомлювала значення семіотики валюти для формування спільної ідентичності (1996–1999 рр. Комісія ЄС витратила 115 млн. євро на проведення інформаційної кампанії, спрямованої на популяризацію єдиної європейської валюти, на 2000 рік на цю справу було виділено ще 32 млн. [22, 77]). Наслідком цього усвідомлення є те, що сьогодні монети євро мають загальноєвропейське обличчя. Розробляючи подробиці запровадження нової валюти, в регламенті Ради ЄС зазначили: “... один бік монети матиме єдиний європейський дизайн, а дизайн другого – міститиме національні особливості, що, своєю чергою, збільшить ступінь позитивного ставлення до монет громадян Європи” [22, 253]. Не має значення, що буде зображено на монеті, – їх все одно застосовуватимуть в обігу 11 держав-членів. Наприклад, “громадянин Франції зможе купити хот-дог у Берліні за євро, на якому зображено короля Іспанії. У загальноєвропейському плані монети репрезентують карту ЄС на фоні паралельних ліній, які простяглися до дванадцяти зірок ЄС. Монети достоинством в 1, 2 та 5 центів наголошують на місцеположенні Європи на карті світу, а 10, 20 та 50 центів – на об'єднанні націй. Монети в 1 та 2 центи зображують Європу без кордонів” [20].

Власний наратив мають також банкноти євро. На відміну від банкнот національних валют, на них не зображено жодних існуючих монументів або національних героїв. “Основним сюжетом лицьового боку банкнот є архітектурні стилі різних історичних періодів держав Європи – від романського до стилю модерн... Сюжет зворотного боку відображає технічну досконалість містобудування як символу єдності європейських держав на континенті” [21, 6]. Вікна та ворота домінують на лицьовому боці кожної банкноти – символи духу відкритості та співробітництва в ЄС. Міст також є метафорою та позначає спілкування між народами Європи і Європою та іншим світом. Щодо символу євро, то його творці стверджують, що “він походить від грецької літери епсилон, яка нагадує про колиску європейської цивілізації, та першої букви в слові “Європа”, а дві паралельні лінії вказують на стабільність євро” [22, 230].

Що ж до функцій національних валют, то, вочевидь, є всі підстави твердити, що більшість із них перейде до євро. Отже, євро тепер символізуватиме економічну стабільність та незалежність ЄС, самоповагу громадян Євросоюзу, цілісність, спадкоємність та ефективність цього наддержавного утворення. Крім того, єдина валюта виконуватиме надзвичайно важливу для формування ідентичності функцію відмінності, будучи прив'язаною до чітко визначеної географічної зони.

Оскільки національні валюти до останнього часу безпосередньо пов'язувались з національними ідентичностями, логічно виникає питання: як же вплинуло запровадження євро на національні ідентичності країн-членів, чи сприяє поява наднаціональної валюти появі наднаціональної європейської ідентичності і, навпаки, чи не є національна ідентичність перешкодою для сприйняття нової валюти? Європейські вчені скористалися нагодою дати відповіді на ці запитання за допомогою емпіричних соціологічних досліджень. Наприклад, Р.Луна-Акрос та Г.Гузман дійшли висновку, що “національна ідентичність співіснує з європейською ідентичністю. Обидві колективні ідентичності мають вплив на позицію громадян стосовно євро. Емпіричні дані засвідчують, що значного зв'язку між ними не існує. Іншими словами, національна ідентичність не впливає негативно на готовність сприйняти нову валюту, а європейська ідентичність, навпаки, позитивно впливає на позиції громадян щодо євро. Європейська ідентичність тільки народжується, і введення євро має надзвичайно великий позитивний вплив на її становлення” [17, 459].

Аналогічні думки поділяють також К.Мейєр-Песті та К.Кірхлер. Їхні дослідження підтверджують, що “європейська ідентичність співіснує поряд із національними ідентичностями країн-членів, а громадяни Союзу сприймають його як мережу автономних держав”. Розглядаючи валюту як один із механізмів менеджменту ідентичності,

дослідники доходять висновку, “що процеси, які відбуваються в економічній та культурній сфері ЄС, здатні привести до формування однієї великої групи, ідентичність якої буде більш інклюзивною” [19, 298].

в) *Створення загальноєвропейського інформаційно-комунікативного простору.* Роль загальнонаціональних засобів масової інформації та єдиного комунікаційного простору в процесі становлення сучасних розвинутих націй була чи не найголовнішою, адже саме вони, за Б.Андерсеном та К.Дейчем, сприяли створенню “уявленої спільноти”, як ставала основою національної ідентичності. Звичайна екстраполяція показує, що в конструюванні “європейської уявленої спільноти” загальноєвропейські ЗМІ та спільний комунікативний простір виконують аналогічну функцію і виступають не чим іншим, як механізмами створення наднаціональної європейської ідентичності.

Загальноєвропейський інформаційно-комунікативний простір почали створювати після Другої світової війни, і це відбувалося не тільки в інституційних рамках ЄС. Правова, інституційна та матеріальна база взаємодії європейських держав у цій галузі формувалась також у межах загальноєвропейського процесу під егідою Ради Європи, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Комітету Міністрів, СБСЕ та ОБСЄ. Як зазначає Ю.Поляков, особливістю цього є те, “що держави-члени вже не можуть займатися законотворчістю та розробкою нових правових норм діяльності ЗМІ без врахування вироблених міжнародним співтовариством”, тобто вони фактично втратили право суверенного контролю цієї сфери [27]. Договори, конвенції, хартії та інші документи, які регулюють європейський інформаційно-комунікаційний простір, дають підставу вирізняти такі напрями його розвитку.

1. Захист свободи інформації та незалежної діяльності ЗМІ, вільне пересування та діяльність журналістів на загальноєвропейському просторі [Європейська конвенція з прав людини (1951 р.) з доповненнями (1998 р.) та факультативними протоколами до них, Хельсінкський Заключний акт (1975), Європейська хартія засобів інформації (1982), Європейська культурна конвенція, Європейська конвенція про універсальну інформаційну послугу (2000 р.), рекомендації і резолюції щодо цінностей інформаційного суспільства та ін.] [27].

2. Координація на рівні ЄС, створення загальноєвропейського інформаційного та комунікаційного простору на основі погоджених і сумісних інформаційних стандартів та систем, підтримки та координації наукових досліджень у цій сфері, поширення досвіду (початок цього процесу сягає Лондонського інформаційного форуму 1989. На сучасному етапі як приклад можна навести програму ESPRIT (Європейська Стратегічна Програма досліджень та Розвитку Інформаційних Технологій) [31].

3. Інституалізація співробітництва в інформаційно-комунікативній сфері (створення трансєвропейської міжурядової інформаційної мережі, інформаційної мережі з міжнародних відносин, Європейської ради із засобів масової інформації (EBU – European Broadcasting Union) та програм взаємодії “Аудіовізуальна EURECA” і “Технологічна EURECA”) [29, 63].

4. Забезпечення населення країн-членів ЄС максимально повною інформацією про права громадян ЄС на проживання, роботу та навчання в будь-якій країні, сприяння усебічній інтеграції громадян ЄС. З 1996 р. в цьому напрямі почала діяти програма “Громадяни – передусім”. Інформування фірм, спеціалістів та громадян про нові права, зумовлені створенням єдиного ринку. Для цього в рамках ЄС були створені Євроінфоцентри і бази даних CELEX та INFO [28, 71].

5. Поліпшення та збільшення кількості способів обміну інформацією, вільне та велике поширення друкованих матеріалів, періодичних і неперіодичних видань, імпортованих із держав-учасниць, а також збільшення кількості місць, де до таких публікацій є вільний доступ і вони перебувають у вільному продажі. Розробка заходів щодо збільшення кількості назв публікацій, імпортованих з інших держав (Хельсінкський заключний акт (1975), Підсумковий документ Мадридської (1983) та Віденської (1989)

зустрічей держав-учасниць СБСЕ, рекомендації Лондонського інформаційного форуму (1989)) [27].

6. Сприяння транскордонному телебаченню (свободу прийому та ретрансляції телепрограм на території країн учасниць передбачає Європейська концепція транскордонного телебачення 1993 р.).

7. Підготовка та реалізація загальноєвропейських проектів в аудіовізуальній сфері (наприклад, створення фонду “Євроімідж”, загальноєвропейського телеканалу “Єврорьюс”, проект “Eurovision”, телевізійні конкурси на премію “Європа” та ін).

8. Пріоритет у поширенні інформаційного та кіно-продукту європейського виробництва (Резолюція ПАСЕ 2002 р. про поліпшення поширення фільмів європейського виробництва з рекомендацією телевізійникам віддавати пріоритет показу “своїх” фільмів).

9. Пріоритетність єдиної політики доступу до знань, у першу чергу до культурного та наукового контенту (програма ЄС “e-Content” на 2006–2100 рр., діяльність Європейської асоціації “Global Distance Learning Association) [29, 66].

У сфері відповідальності держав-членів – творення та збереження інформаційних ресурсів, забезпечення відкритого доступу до них. Найбільшими проектами Комісії ЄС з координації національних стратегій у галузі створення та збереження інформаційних ресурсів з науки та культури та забезпечення доступу до них є програми MINERVA і MINERVA PLUS, в яких беруть участь 25 європейських країн, Росія та Ізраїль [30].

г) *Гомогенізація систем освіти країн-членів ЄС.* Ми вже наголошували на тому, що для розробки стратегії створення європейської ідентичності суб’єкти цього процесу скористалися творчим доробком конструктивістів. Проводячи паралель між засобами створення національної та наднаціональної ідентичностей, не можна лишити поза увагою те значення, яке має в даному процесі сфера освіти. Один із патріархів конструктивізму, Е.Гелнер, вважав, що утвердження загальної національної колективної ідентичності і, в кінцевому підсумку, об’єднання розрізнених етнічних та класових груп в єдине ціле є головною функцією школи. Адже саме через школу, через систему загальної стандартизованої освіти може досягати ефекту гомогенного суспільства. Беручи до уваги той факт, що освітня політика є однією з найважливіших складових політики ідентичності, творці євроінтеграційного проекту дійшли висновку, що для виробництва наднаціональної європейської ідентичності також “потрібен спеціальний завод. Назва цього заводу – освітня та комунікативна система” [24, 159]. З такої позиції Болонський та Копенгагенський процеси та намагання створити Європейську зону вищої освіти постають механізмами конструювання наднаціональної європейської ідентичності. Як слушно підкреслює І.Баше, “соціалізація через освіту відіграє важливу роль у конструюванні ідентичності, тому контроль над освітою є потенційно вирішальним для майбутньої легітимності європейських інститутів. У битві... за майбутнє інтеграційних процесів освітня політика є територією, яка має життєво важливе значення” [23]. “Раніше інтеграцію здебільшого пояснювали в економічних термінах. Натомість сьогодні все частіше і частіше як основний компонент цього процесу розглядають освіту. Більше ніхто не говорить про те, що метою інтеграції є сприяння торгівлі та економічному співробітництву; її мета полягає в тому, щоб через освіту вселити відчуття спільної європейської ідентичності та відчуття спільної мети” [25, 4]. Я вважаю, зазначає М.Лебедева, що “Болонський процес – найбільш суттєвий та яскравий прояв політикоутворюючої функції освіти” [32, 70].

Незважаючи на те, що багато рішень щодо освіти ще лишаються в сфері контролю національної держави, транснаціональний проект Європейської інтеграції справляє дедалі сильніший і сильніший вплив на освітню політику держав у всій Європі. Базуючись на ретельному аналізі різних європейських договорів, політик та конкретних кроків, дослідники процесів євроінтеграції все частіше наголошують на тому, що “кумулятивний ефект від спроб гармонізувати різні європейські національні освітні системи виходить далеко за поставлені спочатку цілі інтеграції, які полягали в тому, щоб захистити

континент від небезпечних виявів націоналізму та подолати властивий їм етноцентризм. Замість того поглиблення процесів інтеграції та все більша концентрація влади над освітою у владних органах Європейського Союзу починають розмивати суверенне право контролю національних держав за їхньою власною освітньою системою” [26, 8]. Визнання того, що процес “європеїзації освіти” є еквівалентним гомогенізації систем освіти європейських держав, яка може потягти за собою втрату національної ідентичності, є причиною невеликого бажання урядів позбавлятися суверенітету в даній сфері. Ну думку Ж.Шарльє та С.Кроше, саме з цієї причини формування європейського освітнього простору формально відбувається поза компетенцією інститутів Євросоюзу. Що ж до фактичного стану справ, то саме Європейська Комісія ініціює, розробляє та фінансує всі освітні програми на теренах об’єднаної Європи [26, 8]. На думку І.Баше, “ступінь інтеграції країн-членів ЄС у сфері освітньої політики та їхнє бажання позбутися суверенітету в цій царині можна розглядати як чутливий сейсмограф, який відображає інтенсивність процесів політичної інтеграції” [23].

Оскільки докладний аналіз освітньої політики ЄС не є метою нашої статті, спинимося тільки на наслідках цієї політики. Наприклад, з 1987 р., коли почала діяти програма обміну студентами ERASMUS, в ній взяли участь близько 2 млн. чоловік [33, 476] (загалом Єврокомісія фінансує близько 10 таких програм). Сам за себе говорить девіз цієї програми: “Привести студентів до Європи; привнести Європу всім студентам”. Що стосується зв’язку між навчанням за кордоном та європейською ідентичністю, то “емпірично доведеним фактом є те, що без вагань та сумнівів визначають себе європейцями люди, які хоча б деякий час навчалися в навчальних закладах у країнах-членах ЄС. Це спонукає до висновку, що відкритість європейських кордонів, як і програми ЄС, спрямовані на розширення обміну студентами для навчання в країнах-членах Євросоюзу, мають надзвичайно великий вплив на класифікацію студентами себе як європейців... Емпіричні дані соціологічних досліджень показують, що наявність європейської ідентичності у індивіда є одним із головних факторів, який визначає його підтримку європейської інтеграції” [10]. Замість висновку до даної частини статті, скажемо, що у 2007–2013 роках Європейська комісія планує витратити на подальший розвиток інтеграції у сфері освіти 13,5 млрд. євро, що втричі перевищує кошти, витрачені з цією метою до останнього часу [26, 15].

Попри те, що європейській еліті доступні лише незначні політичні інструменти, вже сьогодні маємо всі підстави стверджувати, що механізми конструювання європейської ідентичності є досить дієвими. В жовтні 2006 р. у журналі “Science” група австрійських соціологів опублікувала результати досліджень громадської думки, здійснених з 1996 по 2004 р. серед молоді 15 перших країн-членів ЄС. Результати підтверджують “повільну зміну відчуття ідентичності щодо національного та європейського контекстів. У 2004 р. 42% респондентів, які взяли участь в опитуваннях євробарометра, стверджували, що мають тільки одну національну ідентичність. Інші 58% визнали, що значною мірою вважають себе європейцями” [34]. За прогнозами експертів, “до 2030 року, якщо така тенденція збережеться, переважна більшість європейців вважатимуть себе такими, що мають багато ідентичностей, а не тільки одну національну. Чим старші респонденти, тим вищою є ймовірність того, що вони матимуть тільки одну національну ідентичність” [34].

Підсумовуючи, слід сказати, що наявний сьогодні в країнах ЄС конфлікт поколінь у ставленні до євроінтеграції засвідчує, що європейські еліти відмовились від реконфігурації колективних ідентичностей людей старшого віку на користь виникнення в них європейської ідентичності і сконцентрували переважну більшість зусиль на тому, щоб “європейськість” перетворилась на частину особистості у молоді, яка навчається в школах, інститутах, університетах, тобто стала реальністю для наступних поколінь європейців. А тому, як зазначають австрійські дослідники, “є всі підстави стверджувати, що з часом, коли старші покоління, які мають націєцентричну свідомість вимруть, відбудеться значна зміна в патерні європейської ідентичності. Незважаючи на

непередбачуваність європейських політик, цей довготривалий тектонічний зсув в ідентичності матиме головний та довготривалий вплив на майбутнє Європи. Діяльність панєвропейських медіа, зростаюча мобільність студентів, туристів та робочої сили сприятиме поширеності європейської ідентичності” [34].

Щодо того, які наслідки має формування європейської ідентичності для громадян нашої держави, то вона виступає як ще одна ексклюзивна ідентичність. Незважаючи на євроінтеграційні прагнення, Україна для європейців втілює образ “іншого”, який буде надзвичайно важко подолати, коли процес створення європейської ідентичності перейде на якісний рівень. Як зазначає Н.Лукша, “створення сильної європейської ідентичності стане могутнім роздільним фактором щодо зовнішніх для ЄС народів... Дихотомія створення кордонів спільноти “ми – вони” буде перенесена з національного (ми німці – вони французи)... на наднаціональний (ми європейці – вони не європейці, а, наприклад, росіяни) рівень. Таким чином посилення внутрішньої інтеграції ЄС може призвести до чергового розлому Європи на ЄС-простір та не ЄС-простір, щодо якого буде здійснюватися зовнішня політика ЄС та буде розгорнута політика оборонна” [35]. З іншого боку, оскільки, як доводять емпіричні дослідження, євроінтеграційні процеси підтримують ті громадяни, які мають європейську ідентичність, відсутність її у громадян України означатиме відсутність підтримки і, відповідно, крах євроінтеграційних прагнень нашої держави. Беручи до уваги той факт, що на території України механізми створення європейської ідентичності практично не працюють, такий варіант розвитку подій видається дуже імовірним.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. *Bacik G.* A Discussion on Ethnic Identity // Alternatives. Turkish Journal of International Relations. – Volume 1, Number 1. – Spring, 2002.
2. История средних веков: В 2-х тт. – М., 2003. – Т. 2: Раннее новое время.
3. З погляду конструктивістів, ідентичність (особиста і колективна) не є цілісним утворенням. Вона множинна, багатокомпонентна, актуалізується ситуативно. Існують багато типів колективних ідентичностей. Одні з них народжуються внаслідок дії нових соціокультурних процесів, інші зникають під їх впливом (за деякими даними, людина за життя може змінити понад 50 ідентичностей). І індивідуальна, і колективні ідентичності є процесом, а не станом, є соціальними за своєю суттю, бо конструюються соціумом і змінюються разом з ним. Одні з них є більш, інші – менш сталими. Сталими є ідентичності, народжені в премодерні: гендерна, етнічна, релігійна, імперська. Залежно від ситуації, ідентичності можуть бути інклюзивними та ексклюзивними.
4. *Ham P. Van.* Identity Beyond the State: The Case of the European Union // Copenhagen Peace Research Institute. – 2000. – June.
5. *Zagar M.* Enlargement – in Search for Identity // <http://www.jrc.es/projects/enlargement/FuturesEnlargement/Bled-01-11/Presentations/zagar.pdf>
6. *Fossum J.E.* Identity-politics in the European Union. ARENA Working Papers // http://www.arena.uio.no/publications/working-papers2001/papers/wp01_17.htm
7. *Pombeni P.* The European Identity. The International Spectator. 1/2003. // http://www.ciaonet.org/olj/iai/iai_janmar03/iai_janmar03_02.pdf
8. *Хесле В.* Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1994. – № 10.
9. *Cronin B.* Community Under Anarchy: Transnational Identity and the Evolution of Cooperation. – Columbia University Press, 1998.
10. *Maurits van der Veen A.* Determinants of European Identity: A Preliminary Investigation Using Eurobarometer Data. University of Pennsylvania // <http://www.isanet.org/noarchive/vanderveen.html>

11. *Schuman R.* Pour l'Europe. – Paris, 1964.
12. *Котенёва М.В.* Эволюция современной европейской идентичности (Геополитический аспект): Дис. ... канд. полит. наук. – М., 2004.
13. *Лукина А.В.* Социокультурные технологии формирования национальной идентичности (Историко-методологический аспект): Дис. ... канд. культурологических наук. – Екатеринбург, 2004.
14. *Kouveliotis K.* The Impact of EU's Cultural Activities on Establishing a European Identity // <http://users.hol.gr/~kkouvel>
15. *Sobish A.* The European Union and European Citizenship // *Davies I., Sobish A.* Developing European Citizens. – Sheffield, 1997.
16. *Gottdiener M.* Postmodern Semiotics. Material Culture and the Forms of Postmodern Life. – Oxford, 1995.
17. *Luna-Arocas R., Guzmanb G., Quintanilla I., Farhangmehrc M.* The Euro and European identity: The Spanish and Portuguese case // *Journal of Economic Psychology*. Volume 22, Issue 4, August 2001.
18. *Спасенников В.В.* Экономическая психология. – М., 2003.
19. *Meier-Pesti K., Kirchler E.* Attitudes towards the Euro by national identity and relative national status // *Journal of Economic Psychology*. – Volume 24, Issue 3, June 2003.
20. Регламент Совета ЕС № 1/98 от 20 ноября 1997 г. о достоинствах и технических характеристиках монет евро // *Курочки Д.Н.* Евро: новая валюта для Старого Света: Проблемы становления и перспективы развития Европейского экономического и валютного союза. – Минск, 2000.
21. Ці пояснення можна знайти на сервері Європейського союзу “Еуропа” <http://europa.eu.int/euro>
22. ЕВРО – новые денежные знаки Европейского Союза: Банкноты. Монеты. Обмен: Справочник. – М., 2001.
23. *Курочки Д.Н.* Евро: новая валюта для Старого Света: Проблемы становления и перспективы развития Европейского экономического и валютного союза. – Минск, 2000.
24. *Vache I.* Europeanisation and Higher Education: Towards a Core Curriculum in European Studies? Paper presented to the ESRC/UACES Study Group and Seminar Series on the Europeanisation of British Politics and Policy-Making, Sheffield, 23 April, 2004 // In University of Sheffield, Department of Politics, Sheffield, UK // <http://aei.pitt.edu/1728/>
25. *Геллер Е.* Нації та націоналізм // *Національна ідентичність: Хрестоматія*. – Х., 2002.
26. Integration and Identity. Part 2. The Challenge of Education in Postnational Europe // *European Education*, vol. 37, no. 4, Winter 2006.
27. *Charlier J. Croche S.* How European Integration is Eroding National Control over Educating Planning and Policy // *European Education*, vol. 37, no. 4, Winter 2006.
28. *Поляков Ю.А.* Европейский процесс и средства информации. Аналитическая справка, написанная для Департамента информации и печати МИД РФ // <http://www.medialaw.ru/article10/9/art10-1.htm>
29. *Смирнова Е.С., Смирнов М.Г.* Европейское гражданство и решение вопросов национальной, социальной и культурной политики в рамках комунитарных структур ЕС // *Московский журнал международного права*. – 2002. – № 3.
30. Міжнародна інформація: Навч.-метод. посіб. для самостійного вивчення курсу. – Л., 2003. – Ч. 2.
31. *Демидов А.* Аналитическая записка, представленная на круглом столе РИО-Центра “Гуманитарные аспекты формирования информационной политики в условиях построения общества знаний” // <http://comparative.edu.ru:9080/PortalWeb/Msg?id=369>
32. *Губерський Л.В., Камінський Є.Є., Ожеван М.А., Шнирков О.І., Різун В.* Інтеграція і різноманітність: нові тенденції політики України в сфері масової інформації та нових

- комунікаційних послуг [Ел. рес.]: Інформ. доп. // 7 Європейська міністерська конф. з питань політики у сфері засобів масової інформації. – К., 2005.
33. *Лебедева М.* Политикообразующие функции образования в современном мире // *Мировая экономика и международные отношения.* – 2006. – № 10.
34. *Дайнен Д.* Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. – К., 2006.
35. Young people most likely to consider themselves 'Europeans', new study suggests. The Associated Press. – Published: October 19, 2006 // http://www.iht.com/articles/ap/2006/10/19/europe/EU_GEN_European_Identity.php
36. *Лушка Н.* Европейское гражданство и процесс европейской интеграции // http://loukcha.at.tut.by/old/stati_other_4.htm
37. *Бимен У.О.* Формирование национальной идентичности в условиях мультикультурализма // *ПОЛИС.* – 2000. – № 2.